

Paulina Rosalska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Derywacja

1. Wprowadzenie

Derywacja to termin określający różnego rodzaju semantyczne i formalne przekształcenia pewnych obiektów językowych (np. jednostek języka i tekstów), które polegają na tworzeniu nowych obiektów z obiektów istniejących, za pomocą dających się zrekonstruować reguł (nazywanych regułami derywacyjnymi). Użytkownik języka nie musi być świadom tych reguł, ponieważ procedury derywacyjne są oparte na zasadzie analogii, proporcjonalności i podobieństwa. Podstawowe i pierwotne użycie terminu w językoznawstwie dotyczyło opisów diachronicznych procesów słowotwórczych, najczęściej zatem termin ten nazywa tworzenie nowej jednostki języka z jednostki istniejącej już w systemie przez dodanie, zamianę lub odjęcie pewnych elementów (formantów) formy jednostki wyjściowej. Z czasem termin *derywacja* zaczął być używany poza słowotwórstwem, zwłaszcza w generatywnych modelach opisu języka. Z drugiej strony spotkać można utożsamienie terminów *słowotwórstwo* i *derywacja* jako nazw dyscypliny. Dalej omawiane będą jedynie najważniejsze procesualne rozumienia terminu.

2. Derywacja na poziomie systemu

Na poziomie systemu języka termin *derywacja* odnoszony jest do płaszczyzny fonologicznej (Milewski 1949; Stieber 1950; Zwoliński 1951; Gussmann 1981), słowotwórczej (Dokulił 1979; Laskowski 1981; Grzegorzczkova, Puzynina 1998; Skarżyński 1999), składniowej (Kuryłowicz 1979; Nowakowska 1981), frazeologicznej (Buttler 1981, 1994; Lewicki 1981; Lewicki, Rejakowa 1985; Pajdzińska 1994; Lewicki 1996; Bąba 2003, 2009; Lubaś 2003: 450–499; Treder 2004; Nowakowska 2005: 69–86; Kosek 2010; Świdarska 2014; Jaroszewicz 2016; Kłosińska 2016: 39–45) i semantycznej (Tokarski 1981; Masłowska 1988; Kozarzewska 1994; Apresjan 2000: 168–179; Karolak 2001; Kowalski 2020).

2.1. Derywacja fonologiczna

Termin *derywacja fonologiczna* wprowadził Tadeusz Milewski (Milewski 1949), który widział w tym procesie mechanizm uzupełniania zasobu fonologicznego danego języka o *fonemy potencjalne*, które pod wpływem różnych czynników mogą stać się *fonemami normalnymi*. Przykładem takiego procesu jest utrwalanie się w polszczyźnie obcych genetycznie fonemów /s'/ czy /z'/ (obok rodzimych /ś/ i /ź/), które da się wyprowadzić z opozycji fonologicznych języka polskiego, ale które występują tylko w wyrazach zapożyczonych (np. *sinus*, *Zanzibar*). Gdyby nie były to opozycje możliwe do wyprowadzenia w ramach systemu polskich fonemów normalnych, prawdopodobnie w innym kierunku szłaby adaptacja fonetyczna takich zapożyczeń (obowiązywałaby np. wymowa *śinus). Z drugiej strony fonemy potencjalne mogą wycofywać się z systemu, tak jak stało się to z fonemem oddawanym w zapisie dwuznakiem *ch*.

W ramach terminu *derywacja fonologiczna* opisywane także bywają zmiany przebiegu intonacyjnego zdania, np. transformacje zdania oznajmującego w pytające (Marek 1981), choć są to w istocie transformacje składniowe, które przekładają się również na warstwę brzmieniową wypowiedzi.

2.2. Derywacja słowotwórcza

Jak wspomniano wyżej, pierwotne użycie terminu *derywacja* w językoznawstwie dotyczyło opisów diachronicznych procesów słowotwórczych powiązanych wyłącznie z afiksacją (*derywacją afiksálną*), czyli łączeniem podstawy słowotwórczej z afiksami (przede wszystkim prefiksami i sufiksami) w celu dodania do systemu nowej jednostki (*derywatu*) formalnie i semantycznie powiązanej z podstawą słowotwórczą. Afiksy, które współcześnie wyróżnia się w polskiej morfologii, to z punktu widzenia ogólnej klasyfikacji morfemów sufiksy, prefiksy, cyrkumfiksy, infiksy, interfiksy i postfiksy (Skarżyński 1999: 94). W dalszej kolejności do repertuaru podstawowych technik słowotwórczych dołączono zmiany paradygmatu odmiany (*derywacja paradygmatyczna*) oraz alternacje morfologiczne (*derywacja alternacyjna*) i tzw. ucięcie (*derywacja ujemna*) (por. np. Grabias 1981: 128–138) oraz prozodię (por. np. Grzegorzczkowska, Puzynina 1998: 365–369; Skarżyński 1999: 75–103). W wypadku łącznego występowania różnych technik w jednym derywacie wspomniane terminy odpowiednio kombinuje się ze sobą (*derywacja prefiksálno-paradygmatyczna, sufiksálno-alternacyjna*). Wszystkie elementy, które różnią wyraz podstawowy (podstawę słowotwórczą) od derywatu, nazywa się *formantem*.

Reguły słowotwórcze, które rekonstruuje się w systemie, mogą mieć charakter kreatywny (dynamiczny) lub pasywny (relacyjny, statyczny) (Laskowski 1981: 109–111). W pierwszym wypadku mamy do czynienia z regułami, których zastosowanie faktycznie doprowadziło lub potencjalnie może doprowadzić do powstania nowych jednostek (opisuje się je w ramach słowotwórstwa diachronicznego lub szeroko rozumianych synchronicznych opisów gramatycznych – składniowych i/lub fleksyjnych), a w drugim z regułami, które można dostrzec w budowie jednostek tworzących leksykon, które niekoniecznie muszą być powiązane z rzeczywistym przebiegiem pojawienia się jednostki w systemie i produktywnością tych reguł. W ten sposób do opisu budowy jednostek składających się na leksykon podchodzi słowotwórstwo synchroniczne, czyli słowotwórstwo opisowe (por. Skarżyński 1999: 31–74). Związki

między jednostkami w ujęciu synchronicznym nie mają (choć mieć taki mogą) charakteru etymologicznego, a motywacyjny (wyraz podstawowy motywuje budowę i znaczenie derywatu).

2.3. Derywacja składniowa

W polskiej tradycji językoznawczej sposoby rozumienia i użycia terminu *derywacja składniowa* wywodzą się z dwóch niezależnych źródeł. Po pierwsze z polskiej myśli strukturalistycznej – tu termin wprowadził już w 1936 roku Jerzy Kuryłowicz (Kuryłowicz 1979), a po drugie z amerykańskiej szkoły gramatyki generatywnej (co było związane z recepcją tej metodologii przez językoznawców polskich). Można by oddać tę dychotomię zróżnicowaniem terminów (*derywacja składniowa* vs. *derywacja syntaktyczna*), ale w praktyce takie rozróżnienie nie jest i nigdy nie było stosowane świadomie i konsekwentnie.

Derywacja składniowa według Kuryłowicza dotyczy typu relacji między elementami leksykalnymi, który później został zaadaptowany przez aparat słowotwórstwa jako *derywacja transpozycyjna* – derywat jest formą o znaczeniu identycznym z tym, jakie ma forma wyjściowa, ale funkcjonalnie zajmuje inną pozycję składniową w zdaniu, np. *biały* – *biel*, *biegać* – *bieganie* (Kosyl 1981: 21). Przejściowo tego terminu w odniesieniu do mechanizmów dziedziczenia wymagań składniowych podstawy przez derywat, np. *uzależnić się od czegoś* – *uzależnienie do czegoś*, używała Danuta Buttler (Buttler 1969).

W gramatyce generatywno-transformacyjnej termin *derywacja syntaktyczna* występuje w kilku rozumieniach, które różnią się w zależności od etapów rozwoju modeli tego nurtu gramatyki. Omawia je dosyć szczegółowo Nina Nowakowska (Nowakowska 1981). W najbardziej ogólnym rozumieniu derywacja to proces generowania zdania z punktem wyjścia w jego abstrakcyjnym symbolu i punktem dojścia w postaci ciągu fonicznego. W drugim rozumieniu derywacja jest zbliżona do derywacji składniowej Kuryłowicza, ale w transformacje składniowe wprowadza także zmiany semantyczne, np. trybu (takie jak np. zamiana zdania oznajmującego na pytajne). W terminologii generatywnej mówiło się tu o wprowadzaniu za pomocą reguł transformacyjnych zmian znaczników frazowych (Kosyl 1981: 21–22).

2.4. Derywacja frazeologiczna

Dyskusję nad zagadnieniami dotyczącymi przeniesienia aparatu terminologicznego słowotwórstwa na jednostki nie jednosegmentowe rozpoczął Andrzej Maria Lewicki (Lewicki 1981). Ze względu na złożoność procesów powstawania i modyfikowania wielosegmentowych jednostek języka (związków frazeologicznych) oraz niejednolitość rozumienia terminu *frazeologizm* w zakresie odniesienia pojęcia *derywacja frazeologiczna* włącza się różne zjawiska. Wydaje się, że najbardziej adekwatną definicję zaproponował Henryk Jaroszewicz (Jaroszewicz 2016: 78–79). W tym ujęciu *derywacja frazeologiczna* w aspekcie synchronicznym to relacja pochodności, która ma formalny wykładnik i zachodzi między dwiema jednostkami należącymi do leksykonu, przy czym przynajmniej jedna z tych jednostek jest jednostką wielosegmentową. Natomiast w aspekcie diachronicznym derywacja frazeologiczna to kompleks procesów mających na celu poszerzenie zasobu leksykalnego danego języka, w których to procesach jednostka wielosegmentowa uczestniczy jako baza derywacyjna i/lub jako derywat. Ze względu

na rodzaj jednostek biorących udział w derywacji wyróżnić można *derywację międzyfrazologiczną* (i baza, i derywat są jednostkami wielosegmentowymi, np. *beczka prochu* > (*ktos*) *siedzi na beczce prochu*), *derywację odfrazologiczną*, czyli tzw. *uniwverbizację* (baza jest wielosegmentowa, a derywat jednosegmentowy, np. *czarny rynek* > *czarnorynkowy*) oraz *derywację odleksemową* (baza jest jednosegmentowa, derywat wielosegmentowy, np. *rozkażać* > *wydać rozkaz*). Zjawisko nazwane powyżej *derywacją międzyfrazologiczną* śledził przede wszystkim Stanisław Bąba (od lat 70. XX wieku) (por. np. Bąba 2003, 2009).

2.5. Derywacja semantyczna

Derywacja semantyczna to termin ściśle powiązany z opisem polisemii, który w polskim językoznawstwie został przyswojony pod wpływem badań Jurija Apresjana (Apresjan 2000). *Derywację semantyczną* można rozumieć w perspektywie diachronicznej jako proces przekształcania wyjściowej struktury semantycznej jednostki języka, w wyniku którego uzyskuje się znaczenie pochodne (derywowane), przy czym „stare” i „nowe” znaczenia mają przynajmniej jeden wspólny komponent semantyczny. Można też przyjąć, że w tym rozumieniu zakres odniesienia terminu *derywacja semantyczna* będzie się pokrywać z zakresem terminu *neosemantyzacja*. W perspektywie synchronicznej z *derywacją semantyczną* mamy do czynienia wtedy, gdy dwie homonimiczne jednostki mają wspólny element semantyczny, co pozwala połączyć je relacją i wskazać możliwy kierunek motywacji. Związek derywacyjny między znaczeniami nie obejmuje wszystkich wypadków wieloznaczności jednostek, gdyż można ją również tłumaczyć jako rezultat wielofunkcyjności formantów słowotwórczych (np. *kujawiak* ‘mieszkaniec Kujaw’ i ‘taniec’), wieloznaczności podstaw słowotwórczych (np. *kombinator* ‘ktoś, kto kombinuje’ i ‘ktoś, kto uprawia kombinację (norweską)’ czy zajścia derywacji odfrazologicznej (np. przypuszcza się, że znaczenie *łacina (podwórkowa)* ‘wulgaryzmy’ pochodzi od frazeologizmu (*ktos*) *daje (komuś) łacinę* (por. Tokarski 1981: 95)). Oczywiście możliwa jest także przygodna homonimia jednostek (jak np. kształtu *bal*), w której nie znajdziemy żadnych związków motywacyjnych.

3. Derywacja na poziomie tekstu

Na poziomie tekstu termin *derywacja* odnoszony jest do opisu relacji między odmianami języka (Bartmiński 1981) oraz operacji tworzenia tekstu (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 177–185).

3.1. Derywacja stylu

Derywacja stylu to mechanizm opisywany przez Jerzego Bartmińskiego (Bartmiński 1981). Autor za podstawę derywacji stylu uznaje odmianę języka o szerszym zakresie występowania, podstawową dla życia społecznego i kultury, czyli język ogólny (Bartmiński nazywa go językiem/stylem potocznym, co nie pokrywa się z rozumieniem potoczności wykorzystywanym np. w pragmatyce leksykalnej). Derywatem w tym wypadku jest każda wyspecjalizowana odmiana języka (np. literacka, naukowa), której zakres użycia jest węższy niż zakres języka ogólnego. Kierunek derywacji jest tutaj postrzegany synchronicznie, a możliwe techniki derywacyjne to dodanie, wymiana, usunięcie lub zmiana statusu elementów języka potocznego.

3.2. Derywacja tekstu

Derywacja tekstu to termin używany po pierwsze w odniesieniu do tworzenia tekstu w sensie gramatyki generatywnej. Przyjmuje się za Teunem van Dijkem (van Dijk 2001), że teksty tworzy się, przyłączając do istniejącego fragmentu tekstu kolejne elementy z wykorzystaniem czterech podstawowych sposobów (są one równoważne podstawowym funktorom logicznym): koniunkcji, dysjunkcji, implikacji i tożsamości. Reguła przyłączania kolejnych elementów jest rekursywna, czyli nie ma takiego tekstu, do którego nie można by dodać kolejnego elementu.

W drugim rozumieniu za teksty derywowane uważa się teksty, które są w pewien sposób zależne od tekstów podstawowych i które powstały za pomocą regularnych operacji tekstotwórczych. Takie teksty zależne to m.in. wyciąg, indeks, spis treści, streszczenie czy parafraza. Powstają one zwykle przy wykorzystaniu operacji przeprowadzanych na strukturze tematyczno-rematycznej lub transformacji gramatycznych.

Specyficznym rodzajem derywacji tekstowej jest *derywacja słownika*. *Słownik derywowany* to w metaleksykografii słownik, który powstał na bazie innego słownika – jest np. jego wersją skróconą lub przeformatowaną (Żmigrodzki 2008: 91, 2009: 265–268).

→ MONOSEMIA I POLISEMIA, SŁOWOTWÓRSTWO

Literatura

- Bartmiński, J. 1981. „Derywacja stylu”. W *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 31–54.
- Bartmiński, J., i S. Niebrzegowska-Bartmińska. 2009. *Tekstologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bąba, S. 2003. „Derywacja frazeologiczna jako jeden ze sposobów pomnażania frazeologii współczesnej polszczyzny”. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza* 10: 7–23.
- Bąba, S. 2009. „Derywacja frazeologiczna”. W *Frazeologia polska. Studia i szkice*, red. S. Bąba. Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, 181–282.
- Buttler, D. 1969. „Derywacja słowotwórcza a derywacja syntaktyczna”. *Prace Filologiczne* 19: 59–76.
- Buttler, D. 1981. „O zjawiskach derywacji we frazeologii”. *Poradnik Językowy* 5: 229–237.
- Buttler, D. 1994. „Przydatność pojęć i terminów słowotwórczych w badaniach frazeologicznych”. W *Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. 6, red. M. Basaj, i D. Rytel. Warszawa: SOW, 27–32.
- Dijk van, T.A. 2001. „Badania nad dyskursem”, tłum. G. Grochowski. W *Dyskurs jako struktura i proces*, red. T.A. van Dijk, i T. Dobrzyńska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 9–44.
- Dokulil, M. 1979. *Teoria derywacji*, tłum. A. Bluszcz, i J. Stachowski. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grabias, S. 1981. „Typy derywacji i składnikowa analiza funkcji formantów”. W *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 127–148.
- Grzegorzczkowska, R., i J. Puzynina. 1998. „Problemy ogólne słowotwórstwa”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, i H. Wróbel, t. 2, wyd. 2 zm. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 361–388.

- Gussmann, E. 1981. „Derywacja w fonologii”. W *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 163–182.
- Jaroszewicz, H. 2016. *Derywacja frazeologiczna w języku polskim i serbskim*. Wrocław: Wydawnictwo UWt.
- Karolak, S. (red.). 2001. „O derywacji semantycznej i specyfice znaczeń słowotwórczych”. W *Od semantyki do gramatyki. Wybór rozpraw*. Warszawa: SOW, 283–293.
- Kłosińska, K. 2016. „Skąd się biorą frazeologizmy? Źródła frazeologizmów i mechanizmy frazeotwórcze”. W *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Geneza dawnych i nowych frazeologizmów polskich*, red. G. Dziamska-Lenart, i J. Liberek. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 19–53.
- Kosek, I. 2010. „O pojęciu derywacji w opisie wyrażen frazeologicznych”. *Polonica* 30: 99–108.
- Kosyl, C. 1981. „Z historii użycia terminu «derywacja» w lingwistyce”. W *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 14–29.
- Kowalski, P. 2020. „Derywacja semantyczna i neosemantyzacja (słów kilka o różnych aspektach derywacji semantycznej)”. W *УПОШУКАХ ГАРМОНІЇ МОВИ. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора НІНІ ФЕДОРІВНИ КЛИМЕНКО*, red. Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк, i in. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 124–129.
- Kozarzewska, E. 1994. „Czy derywacja semantyczna występuje we frazeologii?”. W *Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. 6, red. M. Basaj, i D. Rytel. Warszawa: SOW, 41–49.
- Kuryłowicz, J. 1979. „Derywacja leksykalna a derywacja syntaktyczna. Przyczynek do teorii części mowy”, tłum. D. Kurkowska. W *Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*, red. H. Kurkowska, i A. Weinsberg. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 148–157.
- Laskowski, R. 1981. „Derywacja słowotwórcza”. W *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 107–126.
- Lewicki, A.M. 1981. „Derywacja frazeologiczna – najwyższy współcześnie stopień abstrakcji w poznaniu zasobu frazeologicznego języka”. W *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 71–89.
- Lewicki, A.M. 1996. „Relacyjna siatka derywacyjna jako czynnik onomazjologicznego opisu frazeologizmów”. W *Problemy frazeologii europejskiej I*, red. A.M. Lewicki. Warszawa: Energeia, 9–14.
- Lewicki, A.M., i B. Rejakowa. 1985. „Pojęcie rodziny frazeologicznej”. W *Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej II*, red. M. Basaj, i D. Rytel. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 95–105.
- Lubaś, W. 2003. *Polskie gadanie. Podstawowe cechy i funkcje potocznej odmiany polszczyzny*. Opole: Wydawnictwo UO.
- Marek, B. 1981. „Derywacja przebiegu intonacyjnego wypowiedzi”. W *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 183–203.
- Masłowska, E. 1988. *Derywacja semantyczna rzeczowników abstrakcyjnych*. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Milewski, T. 1949. „Derywacja fonologiczna”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 9: 43–57.
- Nowakowska, B. 2005. *Nowe połączenia wyrazowe we współczesnej polszczyźnie*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Nowakowska, N. 1981. „Derywacja syntaktyczna w gramatyce generatywno-transformacyjnej”. W *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 55–70.

- Pajdzińska, A. 1994. „Derywacja frazeologiczna czy derywacja odfrzeologiczna?”. W *Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. 6, red. M. Basaj, i D. Rytel. Warszawa: SOW, 33–40.
- Skarżyński, M. 1999. *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*. Kraków: Universitas.
- Stieber, Z. 1950. „Na marginesie «derywacji fonologicznej»”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 10: 72–77.
- Świderska, A. 2014. „Derywacja odfrzeologiczna: współczesny stan badań”. *Conversatoria Linguistica* 8: 145–154.
- Tokarski, R. 1981. „Derywacja semantyczna jako jedno ze źródeł polisemii wyrazowej”. W *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 92–105.
- Treder, J. 2004. „Frazeologizm jako podstawa słowotwórcza”. W *Frazeologia słowiańska i inne płaszczynny systemu językowego*, red. J. Bartoszewska, W. Mokijenko, i H. Walter. Gdańsk: Wydawnictwo UG, 139–145.
- Zwoliński, P. 1951. „Dokoła fonemów potencjalnych”. *Lingua Posnaniensis* 3: 323–339.
- Żmigrodzki, P. 2008. *Słowo – słownik – rzeczywistość. Z problemów leksykografii i metaleksykografii*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Żmigrodzki, P. 2009. *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, wyd. 3 rozszerz. Katowice: Wydawnictwo UŚ.